

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

SƏFƏVİLƏRİN ƏDƏBİ-MƏDƏNİ MÜHİTİ İNGİLİSDİLLİ ARAŞDIRMALARDA

İxtisas: 5718.01 – Dünya ədəbiyyatı (ingilisdilli
ədəbiyyat)

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Aytən Maqsud qızı Nəsibova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2024

Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyat Muzeyinin Komparativistika və bədii tərcümə şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya
elmləri doktoru, professor
Rafael Baba oğlu Hüseynov

Rəsmi opponentlər:

filologiya elmləri doktoru, dosent
Yeganə Atamoğlu qızı Abdullayeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Leyli Əliheydər qızı Əliyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Natiq Heybət oğlu Adilov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi nəzdində fəaliyyət göstərən BED 1.31 – Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının
sədri:

AMEA-nın həqiqi üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor
Rafael Baba oğlu Hüseynov

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
İlhamə Mürsəl qızı Gültekin

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru, dosent
Həmidə Əhməd qızı Əliyeva

DISSERTASIYA İŞİNİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Azərbaycan və Türk dünyası tarixinin ən güclü və nüfuzlu xanədanlarından olan Səfəvilər şərqşünasların daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Xüsusilə Qərb tarixçilərinin maraq dairəsində olan dövlətin siyasi, ədəbi-mədəni fəaliyyəti ilə bağlı bir çox araşdırmaçı öz töhfəsini vermişdir. Bu tədqiqatlarla tanış olduğumuzda Səfəvilərin mənşəyi, ideologiyası və siyasəti ilə bağlı bir çox fərziyyələr və fərqli yanaşmalar diqqəti çəkir. Belə ki, Qərb orientalistikasında revizionist, yeni analitik baxış çox təqdir edilsə də, kristallaşmış stereotiplər həmişəki kimi bu araşdırmalara maneə törədir.

Mövzunun öyrənilməsində Səfəvilərin dövlətçiliyi, ideologiyası, ədəbiyyatı və mədəni siyasəti haqqında yazan Azərbaycan tədqiqatçılarından Həmid Araslinin “Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri (seçilmiş əsərləri)” (Bakı: 1998), Əzizağa Məmmədovun “Şah İsmayıl Xətai” (Bakı: 1961), Oqtay Əfəndiyevin “Azərbaycan Səfəvilər dövləti” (Bakı: 1993), Nərgiz Axundovanın “Кавказ и великие тюркские империи” (Bakı: 2012), Tofiq Nəcəflinin “Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti” (Bakı: 2020), “Azərbaycan Səfəvi imperiyasının Türkünstan xanlıqları ilə siyasi əlaqələri” (Bakı: 2021), Rəhimə Dadaşovanın “Səfəvilərin son dövrü (ingilisdilli tarixşünaslıqda)” (Bakı: 2003), Rafael Hüseynovun “Yoxdan var” (Bakı: 2014) Paşa Kərimovun “XVII əsr Azərbaycan lirikası” (Bakı: 2011), Pərviz Kazımının “Səfəvilər dövründə Azərbaycanda kitabxana işi” (Bakı: 2008), Əhməd Quliyevin “XVI əsrin ortalarında Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin ictimai-siyasi vəziyyəti: Mikel Membrenin “Səyahətnamə”si əsasında” (Bakı: 2011) əsərləri, Hüseyn Yəzdinin “Səfəvilər dövründə İran” mövzusunda fəlsəfə doktoru dissertasiyası və s. mənbələrdən istifadə edilmişdir. Bu və bir çox başqa əsərlər nəzərdə tutulan problemin araşdırılmasında böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd edək ki, Qərb araşdırıcılarından Eduard Braun, Rocer Savori, Vladimir Minorski, Məhəmməd Əli Əmir-Moezzi, İren Melikoff, Devid Morqan, Çarlz Rayneu, Yan Ripka, Paul Smit,

Riçard Tapper, Ehsan Yarşater, Çarles Henri Parker, Mişel Mazzaoui, Endryu Nyuman, Aleksandr Hyu Morton, Kolin Mitçel və başqaları da Səfəvilər dövrünün ədəbi-mədəni mühiti mövzusu ilə əlaqədar bu və ya digər səviyyədə tədqiqat aparmışlar¹.

Lakin təəssüflə qeyd etmək istərdik ki, Qərb tədqiqatçıları çox zaman Səfəvilər dövründə yaranmış möhtəşəm mədəniyyəti İran dövləti və yalnız farsdilli xalqların nailiyyəti kimi qiymətləndirdiyindən bu araşdırmalarda dövrün, siyasi baxışların,

¹ Browne, E.G. A Literary History of Persia / E.G. Browne. –Cambridge: Cambridge University Press, – vol 1. –2009. –521 p.; Savory, R. Iran under the Safavids / R.Savory. –Cambridge: Cambridge University Press, –2007. –277 p.; Minorsky, V. The Poetry of Shah Ismail I / V.Minorsky, –Cambridge: Bulletin of the School of Oriental and African Studies, – vol.10, –1942. – pp.1006-1029; Amir-Moezzi, M.A. The Divine Guide in Early Shi'ism: The Sources of Esotericism in Islam / M.A. Amir-Moezzi, translator: D.Streight. – New York: State University of New York Press, –1994. –279 p.; Melikoff, I. Abū Muslim, Le “Porte-Hache” Du Khorassan Dans La Tradition Épique Turco-Iranienne / I.Melikoff. – Paris: Adrien-Maisonneuve, –1962. –160 p.; Morgan, D. Medieval Persia 1040-1797 / D.Morgan. –Boca Raton: Routledge and CRC Press, –2016. –216 p.; Rineu, C. Catalogue of the Turkish manuscripts in the British Museum / C.Rieu. –London, –1888. –345 p.; Rineu, C. Supplement to the Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum / C.Rineu. – London: British Museum, –1875. –326 p.; Rypka, J. History Iranian Literature / J.Rypka. – New York: Springer Netherlands, –1968. –964 p.; Smith, P. Sufi Love Poetry: An Anthology / P.Smith. –Scotts Valley: CreateSpace Independent Publishing Platform, –2013. –622 p.; Tapper, A. Is There an Ethics for Historians? // –Crawley: Studies In Western Australian History, –2010. № 26, –pp.16-36.; Tapper, R. Frontier Nomads of Iran: A Political and Social History of the Shahsevan / R.Tapper, –Cambridge: Cambridge University Press, –1997. –456 p.; Yarshater, E. Persian Poetry in the timurid and safavid periods // –Cambridge: The Cambridge History of Iran. The Timurid and Safavid Periods edited by Peter Jackson Lecturer in History, –1986. vol.6. – pp.965-994.; Parker, Ch.H. Global Interactions in the Early Modern Age, 1400-1800 / Ch.H.Parker. – Cambridge: Cambridge University Press, –2017. –272 p.; Mazzaoui, M. The Origins of the Safawids: Shi'ism, Sufism, and the Gulat / M.Mazzaoui. – Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, –1972. –109 p.; Newman, A.J. Safavid Iran: Rebirth of a Persian Empire / A.J.Newman. – London: I.B.Tauris, –2009. –281p.; Melville, Ch. Safavid Persia: The History and Politics of an Islamic Society / Ch.Melville. – London: I.B.Tauris, –2009. –426 p.; Parker, Ch.H. Global Interactions in the Early Modern Age, 1400-1800 / Ch.H.Parker. – Cambridge: Cambridge University Press, –2017. –272 p.

milli və dini təəssübkeşliyin təsiri altında irəli sürülən səhv konsepsiyalara da rast gəlirik. Bu baxımdan tarixi ədələtin bərpası üçün bu tədqiqatlara yenidən baxıb münasibət bildirmək, qərəzli yanaşmalara düzgün qiymət verməyə ehtiyac vardır. Əlbəttə, bu sahədə uzun illər müəyyən iş görülmüşdür, lakin hələ də yeni yanaşmaya ehtiyac duyulmaqdadır. Çünki sadəcə tarixi kataloqlaşdırılmış faktlar ardıcılığı kimi təqdim etmək artıq müasir elmin tələblərini ödəmir. Qərb alimləri tarixə analitik və kritik yanaşmanı daha vacib hesab edirlər. Bu baxımdan onların Səfəvi sülaləsinə dair araşdırmalarına analitik yanaşaraq, bəzi ziddiyyət və uyğunsuzluqlara diqqəti cəlb etmək, bu dövrdə ədəbi- mədəni yüksəlişin parametrlərini Qərb və Şərq alimlərinin baxışları və tarixi – mədəni mənbələrin müqayisəli təhlili əsasında şərh etmək Azərbaycan elmi qarşısında duran həlli vacib məsələlərdəndir.

Məhz bu da “Səfəvilərin ədəbi-mədəni mühiti ingilisdilli araşdırmalarda” mövzusunda tədqiqat işinin icrasının böyük aktualıq kəsb etdiyini və zamanın tələbi olduğunu göstərir.

Eyni zamanda Şah İsmayıl və onun əcdadlarının hazırkı İranın tarixində nə kimi rol oynadıqlarını düzgün təhlil edib, dünya ictimaiyyətinə olduğu kimi təqdim etmək də səfəvişünaslıq qarşısında duran əsas məsələlərdən sayılır. Bütün bunların araşdırılması və təqdimi tədqiq olunan mövzunun aktuallığını şürtləndirən əsas amillərdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Səfəvi dövlətinin mədəni mühiti və Qərb araşdırmalarında bu mühitə yanaşmanın kompleks tədqiqi tədqiqatın obyektidir. Bu məqsədlə dissertasiya işində Səfəvilərin ədəbi-mədəni mühitini əks etdirən ingilisdilli ədəbiyyat nümunələri və Qərb ədəbiyyatşünaslarının mövzu ilə bağlı araşdırmaları tədqiqata cəlb edilib.

İngilis ədəbiyyatşünaslığı və şərqşünaslığında Səfəvilərin ədəbi-mədəni mühitinin əksinin tədqiqi, Səfəvi dövrü Azərbaycan bədii ədəbiyyatı, mütəfəkkirlərimizin fəlsəfi baxışları, ölkədə mövcud mədəni mühitin Qərb şərqşünaslığında necə təqdim edilməsinə münasibət dissertasiya işinin predmetidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədi ingilisdilli ədəbiyyatda əksini tapan Səfəvilərin mənşəyi, onların

mənəviyyatı və əxlaqını formalaşdıran müqəddəs şəcərələrini, bununla əlaqədar tarixi hadisələri araşdırmaq, Qərb şərqşünaslığında Səfəvilərin ideologiyasının dayaq sütunu olan on iki imam inancının təqdiminə münasibət bildirməkdir.

Tədqiqat işində qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir:

- Səfəvilərin əcdadları, milli mənşəyi və Səfəviyyə təriqətinin Qərb ədəbiyyatında əksini araşdırmaq;

- Səfəvilərin mədəni siyasəti, eyni zamanda bu dövrdə hakimiyyətin ədəbiyyata himayədarlığı və qərblilərin bu haqda təzadlı fikirlərini müqayisəli təhlil etmək;

- Şah İsmayıl Xətai şəxsiyyətinin Qərb ədəbiyyatındakı əksini ortaya qoymaq;

- Səfəvilər dövründə dövlətin kitab mədəniyyəti, kitab rəssamlığı və miniatur sənətinə himayədarlığının ingilisdilli mənbələrdə əksini göstərmək;

- Səfəvilər dövlətində musiqi və ədəbiyyatın inkişafının Qərb şərqşünaslığında əksini təhlilə cəlb etmək;

- Dünya muzeyləri və kitabxanalarında Səfəvi dövrünün ədəbi-mədəni irsini təqdim edən ingilis müəlliflərinin tədqiqatlarını təhlil etmək;

- İngilisdilli mənbələrində Səfəvilərin ədəbi-mədəni mühitinin tədqiqi və təhlilindəki boşluqları, təhrifləri və səhv yanaşmaları nəzərdən keçirmək və Qızılbaş türkmən hərəkətinə Qərb ədəbiyyatındakı baxışı müəyyən etmək;

- Səfəvilərin qulam siyasəti və onun nəticələrini Qərb ədəbiyyatında izləmək;

- Səfəvilərin ezoterik dini fəlsəfəsini nəzərdən keçirmək və əhli-beyt transendental fəlsəfi irsiyyətinin, eyni zamanda Səfəvilərin ideologiyası ilə bağlı fikirlərin müqayisəli təhlilini vermək.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat prosesində həm ümumelmi (formal məntiqi, sistemli-struktur təhlil, tarixi yanaşma, elmi və praktik materialların ümumiləşdirilməsi), həm də xüsusi elmi metodlardan (müqayisəli təhlil, məntiqilik, statistik təhlil) istifadə edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Səfəvilərin yaratdıqları ədəbi-mədəni mühitin bütöv və real mənzərəsinin ingilisdilli dünya şərqşünasığında əks etdirilməsinin doğru, mübahisəli və yanlış tərəfləri tarixi və kultural müstəvidə dəqiqləşdirilir.

2. Qərb alimlərinin Səfəvilər dövründə ədəbiyyatın inkişaf etməməsinə dair iddiaları tamamilə əsassızdır. Təkcə Şah İsmayılın oğlu Sam Mirzə tərəfindən o dövrün yeddi yüzə yaxın tanınmış şair və sənətkarının adının siyahıya alınması bu iddiaların həqiqətdən uzaq olduğunu təsbitidir.

3. Bir sıra Qərb tədqiqatçılarının əsərlərində Xətəinin “Divan”ının türkcə yazılmasının qızılbaşları özünə cəlb etmə vasitəsi olması iddiasına rast gəlinir. Şah İsmayılın türk dilinə məhəbbət və ehtiramı isə bunun əksini sübut edir.

4. Ş.İ.Xətəi haqqında yazılan bəzi əsərlərdə qızılbaşların ona “yenilməz tanrı” kimi sitayiş etməsi iddiası olduqca bəsit və tarixi gərəklilikdən uzaqdır. Qərb alimlərinin bu iddiası sübut edir ki, ya onlar sufilik və qızılbaşlıq fəlsəfəsinin mahiyyətini tam dərk edə bilmir, ya da bu məsələyə qərəzli yanaşırlar.

5. Uzun illər Qərb şərqşünasları coğrafi sərhədlərlə, istifadə olunan dillərlə milli kimlik anlayışını eyniləşdirib, Səfəvi şahlarının türk mənşəli olmasına baxmayaraq, bu məsələni mübahisə obyektinə çevirib, əksər ədəbiyyatlarda onları fars şahları, Səfəvi dövlətini isə İran (Persiya) kimi təqdim ediblər.

6. Bir sıra dünya muzeyləri və kitabxanalarında bu gün də Səfəvilərə məxsus olan xeyli sənət əsəri və ilkin nüsxələr saxlanmaqdadır ki, Səfəvilərin türk-müsəlman mədəniyyətinin mühüm bir mərhələsi olmasını sübut edir.

7. Qərb səfəvişünasları süni olaraq qızılbaşları səfəvilərə maneə törədən bir qüvvə və “üçüncü qüvvə”² dedikləri daha çox erməni mənşəli qulamları isə səfəvilərə əsl dəstək verən təbəqə kimi təqdim etmək niyyətlərini gizlətməyərək onları səfəvilərin dayaq sütunu kimi qələmə verirlər. Halbuki, Səfəvilərin süqutunun səbəblərini araşdırdıqca məlum olur ki, onların sufiliyi şəriətə

² Savory, R. Iran under the Safavids / R.Savory. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2007.

qurban vermələri və qızılbaşları zəiflədib məhz qulamları gücləndirmələri tənəzzülə zəmin olmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işinin elmi yeniliyi məhz ondadır ki, burada ilk dəfə Səfəvi mədəni mühiti, tarixi, fəlsəfəsi, sufilik ənənələrinə sadıq siyasəti, səfəvilərin müqəddəs şəcərəsi, türk mənşəyi daha geniş, kompleks formada araşdırılmış, Səfəvilər dövründə ədəbi mədəni yüksəlişin parametrləri ilk dəfə olaraq Qərb və Şərq alimlərinin baxışları, eləcə də mötəbər taixi – mədəni mənbələrin müqayisəli təhlili əsasında şərh edilmişdir.

Əlbəttə, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bu istiqamətdə araşdırmalar aparılarkən Qərb alimlərinin fikirləri tədqiqata cəlb edilmişdir. Lakin həmin tədqiqatlarda da əsasən Səfəviləri tarixi kontekstdən araşdıran ingilisdilli mənbələrə münasibət bildirilmişdir. Hazırkı tədqiqat işində isə problemə tamamilə başqa istiqamətdən, kompleks halda və müasir elmi tendensiylər çərçivəsində baxılmış, Qərb ədəbiyyatlarındakı Səfəvi araşdırmalarına tənqidi nöqteyi-nəzərdən yanaşılmışdır. Tədqiqat işində Şərq, xüsusilə də türk dövlətləri və mədəniyyətləri ilə bağlı stereotiplər analiz edilərək diqqət mərkəzinə çəkilmiş, səhv araşdırmalara əks arqumentlər irəli sürülərək səfəvişünaslıqda mövcud qəliblərin aradan qaldırılmasına cəhd göstərilmişdir. Bu da işin əsas elmi yeniliklərindən biridir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Aparılan elmi araşdırmanın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti böyükdür. Şərq alimlərindən daha çox Qərb tədqiqatçılarının Səfəvilərlə bağlı intensiv araşdırmalarının nəticələri elmi ictimaiyyətin diqqət mərkəzindədir. Bu da səfəvişünaslığın daha çox Qərb düşüncə tərzində əsaslandırılmasına səbəb olub, tariximizin, mədəniyyətimizin reallıqdan kənar təqdim edilməsinə meydan açır. Nəzərə alsaq ki, bu sahədə olduqca fəallaşan erməni əsilli alimlər öz düşüncə tərzini tariximizi təhrif etməyə cəhd edirlər, o zaman bu sahədə ingilisdilli mənbələri təqdim və təhlil edən yerli araşdırmalara böyük ehtiyac var.

Ədəbiyyatşünas, tarixçi, o cümlədən sənətşünaslar dissertasiyanın nəticələrindən mövzu ilə bağlı tədqiqat və araşdırmalarında istifadə edə və tədris prosesində faydalana bilərlər.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın əsas müddəə və nəticələri üzrə Azərbaycan Respublikasında məqalələrin dərc olunması tövsiyyə edilən dövrü elmi nəşrlərdə 5, eyni zamanda filologiya elmləri üzrə beynəlxalq xülasələndirmə və indeksləmə sisteminə daxil olan elmi nəşrdə 1 məqalə, eyni zamanda müxtəlif yerli və xarici konfranslarda 4 tezis və konfrans materialı çap olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilat. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyat Muzeyi.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən qoyulan tələblərə uyğun qaydada yazılmışdır.

Tədqiqat işi giriş (10 316 işarə), üç fəsil (birinci fəsil dörd paragraf – 122 264 işarə, ikinci fəsil iki paragraf – 52 959 işarə, üçüncü fəsil iki paragraf – 56 596 işarə), nəticə (4 914 işarə) və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiya işinin ümumi həcmi 247 049 işarədir.

DİSSERTASIYA İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, öyrənilmə dərəcəsi müəyyən edilmiş, dissertasiya işinin metodoloji əsasları, elmi yeniliyi göstərilmiş, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar, tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti nəzərə çatdırılmışdır.

Dissertasiya işinin **“Səfəvilərin əcdadları, milli mənşələri və qızılbaş hərəkətinin Qərb ədəbiyyatında əksi”** adlı I fəslə 4 paraqraftan ibarətdir.

“Qərb ədəbiyyatında Səfəvilərin türk mənşəyi və Səfəviyyə təriqəti: həqiqət və təhriflər” başlıqlı 1-ci paraqrafta adından da göründüyü kimi, Səfəvilərin mənşəyi haqqında olan qərb tədqiqatları araşdırılır. Qeyd edək ki, Müasir dövərdə bu mövzunu tədqiq edən əsərlərdən E.Braunun “İran ədəbiyyatı tarixi”, M.Mazzaoinin “Səfəvilərin mənşəyi”, R.Savorinin “Səfəvilər dövründə İran”, A.Nyumanın “Səfəvi İranı: Fars imperiyasının yenidən doğuşu” ən

mühümləridir.

E.Braun “İran ədəbiyyatı tarixi” əsərində Səfəvilər sülaləsini türk hesab etmədiyini yazır. 850 il İranın türklər və tatarlar tərəfindən idarə edildiyini vurğulayırsa da, Səfəviləri “əsl iranlı” kimi təqdim edir. O, Səfəvilərin əsrlər sonra “İranı” (Persiya) yenidən millət kimi formalaşdırdıqlarından bəhs edir, onları dini şovinizmdə günahlandırır, isna-əşəri şiiyyənin təbliğini türklərə qarşı “dini milliyyətçiliklə” əlaqələndirir. E.Braun əslən türk olan Osmanlı sultanı Sultan Səlim ilə Səfəvi hökmdarı Şah İsmayılın qarşıdurmasını milli nifrətlə izah edir. Əslində isə bu, “türk” və “fars” savaşı deyildi, bu müharibə qədim İran torpağında yeni türk imperiyasının yaranması və Osmanlı dövlətinin bununla təhlükəli vəziyyətə düşməsi idi. Burada coğrafi adların xalqlara şamil edilməsin qarışıqlığa səbəb olduğunun şahidi oluruq.

Səfəvi şahlarının legitimliyi məsələsini müzakirə edən E.Braun Səfəviyyə təriqətinin qurucusu Şeyx Səfiəddinin türk və seyid mənşəyini şübhə altına alır³. Onun Musa əl-Kazımın oğlu Həməzənin nəslindən olduğunu təsdiqləyir, bu zaman türklüyünün qeyri-mümkün olmasını iddia edir. Şeyxin həyatı haqqında İbn Bəzzazın təxminən 1358-ci ildə yazdığı “Səvfət əs-Səfa” əsərini detalları ilə nəql edən E.Braun bu kitabın daha çox müqəddəs şəxsin bioqrafiyası kimi yazılmasına heyifsilənir⁴.

M.Mazzaoi “Səfəvilərin mənşəyi” əsərində: “*Axı bu türklər və türkmənlər kimdir?*” – kimi absurd sual verir. Türkləri buraya tatarların (Qərb alimləri səhvən onlara monqol deyir) gətirdiyini düşünür. Unudur ki, “türkmən” dedikdə türki-iman, yəni iman gətirmiş türklər – oğuz türkləri, daha çox Azərbaycan türkləri nəzərdə tutulur.

Müəllif Ərdəbil sufilərini köçəri elan edir, onların İran, İraq və Anadoluda yayıldıqlarını yazır. O, ən mötəbər məxəzləri belə şübhə altına alır, Səfəvilərin mənşəyi barədə məlumat verərkən iranlı alim Əhməd Kəsrəviyə istinadən belə bir nəticəyə gəlir ki, Səfəvilərin

³ Azərbaycan tarixi: Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər / red. S. Əliyarlı. – Bakı: Azərbaycan, – 2009. – s.34.

⁴ Browne, E.G. A Literary History of Persia / E.G. Browne. – Cambridge: Cambridge University Press, – vol 1. – 2009. – s.40.

imam Əli geneologiyasından olmaları təsdiqini tapmır və bu, Şeyx Səfinin müridləri və Səfəvi şahları tərəfindən uydurulmuşdur.

Rocer Savori “Səfəvilər dövründə İran” əsərində Səfəviləri “Ərdəbilin sahibləri” adlandırır. O, Səfəvilərin mənşəyi ilə bağlı bəzi ziddiyətli, əsassız fikirlər irəli sürsə də, nəhayətdə Azərbaycan türkləri olduqlarını təsdiqləyir.

R.Savori Səfəvi ailəsinin müasir tarix elminə məlum olan ilk üzvünün – Firuzşah Zərrin-küləhın peyğəmbər nəslindən olan seyid olduğunu deyirsə də, bununla bərabər, Səfəvi sülaləsinin mənşəyinin hələ də məchul olduğunu iddia edir. Əvvəl alman alimi Hinzin fikrini əsas alıb Firuz Şahın Yəməndən köçdüynü və ərəb mənşəli olduğunu göstərir, sonra isə İsraili Misirşünas Devid Ayalonun fikrinə istinadən, Səfəvilərin türk olduğunu qeyd edir. O, Səfəvi hakimiyyətinin üç sütuna əsaslandığını yazır:

1. qədim İran şahlarının islamaqədərki ənənələrinə uyğun “ilahi şahlıq qutu” xarizması;

2. sonuncu İmam, Sahib əz-Zaman Mehдинin yer üzündəki nümayəndələri olmaları;

3. Səfəvilərin mürşidi-kamil mövqeyi.

Qərb alimləri Səfəvilərin əhli-beyt qohumluğunun siyasi manevr olduğunu iddia etsələr də, dövrün hökəmdarlarının bu ailəyə və Səfəviyyə təriqətinin qurucusu Şeyx Səfiəddin İshaqa olan hörmət və ehtiramının səbəbini izah edə bilmirlər.

Devid Morqan “Orta əsrlərdə İran (1040-1797)” əsərində Səfəvi sülaləsinin türklüyünə dair bir sıra dəlillər ola-ola, Şeyx Səfinin mənşəyini sual altında qoyur: “*çox güman ki, kürd əsilli idi*”⁵. Şah İsmayılın özünü türk kimi təqdim etməsini isə belə izah edir: “*Yəqin ki, İsmayılın niyyəti Ağqoyunlu dövlətinin yerində Şərqi Anadolu, Azərbaycan, Qərbi İran və İraq torpaqlarını əhatə edən təmiz Türkmən imperiyası yaratmaq idi*”⁶.

D.Morqan Səfəvilərin saf Məhəmməd dini uğrunda mübarizəsini “ekstremist dini inanc” adlandırır, türkmənlərin Şeyx Cüneydə itaətini onların imam Əliyə olan sədaqətdən

⁵ Morgan, D. Medieval Persia 1040-1797 / D.Morgan. – Boca Raton: Routledge and CRC Press, – 2016. – s.107.

⁶ Yenə orada. – s.107.

qaynaqlandığını, qızılbaşların Şah İsmayılın bağlılığının onun Səfəviyyə ocağının mürşidi-kamili mövqeyindən irəli gəldiyini yazır.

“Qızılbaş türkmən hərəkatı və onun Qərb ədəbiyyatında əksi” adlı 2-ci paragrafda göstərilir ki, B.S.Amoretti Qızılbaş hərəkatını belə təsvir edir: *“Bu hərəkat bizim araşdırdığımız dövürdə Kiçik Asiyadan Azərbaycana qədər coğrafi kəməri əhatə edən, əsasən də Liviya-Suriya sərhədlərində yayılmış lokal-etnoqrafik mürəkkəb dini düşüncə kimi xarakterizə edilə bilər. Onun mənsubları türk tayfalarının üzvləri idi. Lakin “qızılbaş” termini etnoqrafik anlamda qeyri-müəyyəndir, müxtəlif zamanlarda və yerlərdə səslənən mənaları buna dəlalət edir”*⁷. Müəllif bu sözün ideoloji məna daşdığını, bəzən “iranlı”, bəzən “asiyalı”, bəzən də “tacir” demək olduğunu iddia edir. Göründüyü kimi, qızılbaşların mənşəyi məsələsinə gəldikdə əksər Qərb alimləri məchul, heç bir məxəzə söykənməyən, subyektiv fikir irəli sürür, həqiqətdən sapdırmağa cəhd edirlər.

Görkəmli islamşünas Ş.Bəşir isə bu barədə yazır: *“Qızılbaşlar, əsilləri Azərbaycan, Anadolu, Suriya və Cənubi Qafqazdan olan XV əsrdə Səfəvi sufi təriqətinin müridi olan türk tayfa mənsubları idi”*⁸.

B.S.Amorettinin qızılbaşların on iki imamlıq dini doktrininin ermənilərdən əxz olunduğu fikiri heyranət doğurur. O, Səfəviləri ləkələmə məqsədi ilə qızılbaş türk toplumu və sufilik fəlsəfəsi ilə heç bir əlaqəsi olmayan bəzi kiçik dini sektaların adətlərini qızılbaşlara şamil etməyə cəhd edir⁹.

Səfəvişünas Katrin Babayan isə “Qızılbaşların zəifləməsi” monoqrafiyasında yazır: *“Şah İsmayılın babası Cüneyd Anadolu əhatəsində olarkən təriqətin istiqamətini dəyişdirir, Səfəvi idiomu sufilikdən doğan miflərin və simvolların, Əli gəlinin və türk-*

⁷ Lockhart, L. Jackson, P. The Cambridge History of Iran / L.Lockhart, P.Jackson. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1986. – s.630.

⁸ Bashir, Sh. Shah Isma'il and the Qizilbash: Cannibalism in the Religious History of Early Safavid Iran // – Chicago: History of Religions, – 2006. vol. 45. № 3, – s.235.

⁹ Lockhart, L. Jackson, P. The Cambridge History of Iran / L.Lockhart, P.Jackson. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1986. – s.633.

monqol mədəniyyətinin nümunəsi olaraq kristallaşır”¹⁰.

Səfəvi sülaləsinin türk mədəniyyətinin və sufiliyin nüvəsini təşkil etdiyini deyən K.Babayan hakim sülalə və qızılbaşlar arasında süni sərhəd qoyur: *“Türk-monqol birgə idarəetmə konsepti qızılbaşlar və onların piri – şahları arasındakı münasibətləri müəyyən edirdi. İki bir-biri ilə bağlı qüvvələr: biri ruhsal, digəri isə siyasi, xüsusi olaraq Səfəvi İranının güc və sədaqət ierarxiyasını təşkil edirdi*”¹¹.

Martin Bernard Dikson “Şah Təhmasib və özbəklər” araşdırmasında (1958) qızılbaş termini haqqında yazır: *“Bu termin geniş mənada ümumi Səfəvilərin dini dünya baxışlarını, onun spesifik xüsusiyyətlərini və Səfəvi ideologiyasına bağlı fərdləri ifadə etməkdədir. Xüsusilə bu Səfəvi hakimiyyəti dövründə (1500-1722) onların müasirləri olan xarici dövlətlər tərəfindən əsassız və özbaşına istifadə edilirdi*”¹².

M.B.Dikson Şah İsmayılın taxta gəlişindən sonra İranın əhalisini iki sinfə: qızılbaşlar və qeyrilər olaraq böləndüyünü deyir. Onun fikrincə, qızılbaşlar türkdürlərsə, bütün qeyrilər tacik, bugünkü təbirlə söyləsək, farsdırlar¹³.

Bildirməliyik ki, qızılbaşlar türkmən oymaqları olmaqla bərabər, İranın əhalisinin böyük əksəriyyəti də türkdilli idi. Onların yalnız məzhəb ayrılığı mövcud idi. Taciklər isə əhalinin çox az hissəsini təşkil edirdi.

Kolin Mitçel “Mən qardaşımın gözətçisiyəm?” məqaləsində Səfəvilərin və Osmanlıların münaqişəsini dini-fəlsəfi nöqteyi-nəzərdən deyil, islamaqədərki fars-türk milli münasibətlərinə istinad edərək şərh edir: *“Bu imperiyaların hər biri islamaqədərki klassisizm ənənələri ilə müəyyən edilmişdir. Osmanlılar əcdadlarını*

¹⁰ Bashir, Sh. Sufi Bodies: Religion and Society in Medieval Islam / Sh. Bashir. – New York: Columbia University Press, – 2013. – s.136.

¹¹ Babayan, K. The Waning of the Qizilbash: The Temporal and the Spiritual in Seventeenth Century Iran / K.Babayan. – Princeton: Princeton University, – 1993. – s.141.

¹² Dickson, M.B. Shah Tahmasb and the Uzbeks (the Duel for Khurasan with Ubayd Khan; 930-946/1524-1540) / M.B.Dickson. – Princeton: Princeton University, – 1958. – s.18.

¹³ Yənə orada. – s.6.

türk çöllərinə, Səfəvilər isə Əhəməni və Sasani sülalələrinə aid edirlər”¹⁴.

K.Mişel bu coğrafiyadakı mədəniyyəti “İran-islam” təyini ilə təqdim edir və bütün bədii sənət nümunələrinin farsca yazıldığını vurğulayır. Eyni tendensiyaları təkrarlayan Endryu Nyuman da tacik kökənli əhalinin daha ağıllı, kübar, səbrli olduğunu göstərir, türkmənlərin isə cığal, qəddar əhali imicini yaradır.

Riçard Tapper “İranın sərhəd köçəriləri” əsərində qızılbaşlar haqqında danışarkən “türk köçərilər”, “çoban köçərilər” kimi səhv təqdimatlardan istifadə edib, oxucunu yanıldır. O, İrandakı tayfaları üç kateqoriyaya bölür: yerli iranlı xalqlar (lur, lak, kurd, baluş kimi kiçik etnik qruplar), türk imiqrantlar və ərəblər. R.Tapper yerli əhalini “türk-monqol köçəri tayfalar” adlandırsa da, qızılbaşları bu coğrafiyaya sonradan gəlmə etnos kimi təqdim etməyin çətinliyini etiraf edir¹⁵.

Çarles Henri Parker “Erkən müasir dövrdə global qarşılıqlı əlaqələr, 1400-1800” əsərində Qərb səfəvişünasları üçün ortaq tendensiyaya sadıq qalır: *“İsmayıl və ondan sonra gələn Səfəvi şahları bütün İran ərazisində hakimiyyətlərini gücləndirir, eyni zamanda qızılbaşların radikal mistik inanclarının təsirini azaldıb şialiyi üstün din kimi bərqərar edirlər*”¹⁶.

Əfsuz ki, o, Şah İsmayılı “hiyləgər siyasətçi”, qızılbaşları isə “primitiv köçəri çobanlar” kimi təqdim edir.

Hans Robert Roemer “Kembric tarixi” toplusuna daxil edilmiş “Səfəvilər dövrü” araşdırmasında qızılbaş türkmənlərinin buraya XIV-XVI əsrdə axışib gəlmələrinə izah axtarır: *“Türk tayfalarının əhalisinin nə türk, nə də ki türkdilli olan İran ərazisinə marağını və onların buraya axın etməsini necə izah etmək olar?”*¹⁷

“Şah İsmayıl Xətəinin şəxsiyyətinin Qərb ədəbiyyatındakı

¹⁴ Parker, Ch.H. Global Interactions in the Early Modern Age, 1400-1800 / Ch.H.Parker. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2017. – s.34.

¹⁵ Tapper, R. Frontier Nomads of Iran: A Political and Social History of the Shahsevan / – Cambridge: Cambridge University Press, – 1997. – s.12.

¹⁶ Parker, Ch.H. Global Interactions in the Early Modern Age, 1400-1800 / Ch.H.Parker. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2017. – s.53.

¹⁷ Lockhart, L. Jackson, P. The Cambridge History of Iran / L.Lockhart, P.Jackson. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1986. – s.332.

əksi” adlı 3-cü paraqrafda bildirilir ki, Şah İsmayılın şəxsiyyətini anlamaq üçün Qərb alimləri onun şüəliklə əlaqəsini təsvir etməyə üstünlük verirlər.

H.R.Roemer Şah İsmayılın şüəliyi təbliğ etməsinin siyasətlə bağlı olmadığını, sünniliyin ləğvinə yönəldiyini düşünür¹⁸ və on iki imam doktrini ilə ortodoks şüəliyi arasındakı fərqlə aydınlıq gətirmədən təriqətin fəlsəfəsini izah etməyə çalışır: “*Şah İsmayılın atdığı addımları xalq İslamı nöqtəyi-nəzərindən analiz etsək, görərik ki, ətrafındakıların imam Əlini ilahiləşdirməsi onu dərindən təsirləndirmişdi, buna görə də şüəliyə meyli daha çox idi*”¹⁹.

B.S.Amoretti Şah İsmayılın ideologiyasının dini-fəlsəfi əhəmiyyəti haqqında yazır: “*O bir sufi idi. Elə bir sufi idi ki, təkcə insanlarla Allah arasındakı vasitəçi olmayıb, həm də yaradana digər məxluqlardan daha yaxın idi*”²⁰. Alim onun bu nüfuzunu siyasi məqsədlə istifadə etdiyini qeyd edir və “Teymurilər və Səfəvilər dövründə din” araşdırmasında Şah İsmayılı “qeyri-adi insan”, “çoxdan gözlənilən öndər”, “hərbi sərkərdə” kimi təqdim edir.

Təəssüf ki, sufilik fəlsəfəsinin mahiyyətinə varə bilməyən digər Qərb alimləri kimi B.S.Amoretti də Xətəini təkrar-təkrar “bidətçi” adlandırır, özünü Əli və Allah elan etdiyini deyir.

H.R.Roemer qızılbaşları “fanatik siyasətçilər” adlandırır və onları irqçi olduqları üçün osmanlılarla inteqrasiya edə bilməməkdə günahlandırır²¹.

Səfəvi dövrü ticari münasibətlərini araşdıran Ronald Ferrierin: “*Şah İsmayıl hakimiyyəti dövründə var gücü ilə məqsədli olaraq İranı öz mənfəətləri üçün şüə sektasının məskəni kimi istifadə edir*”²², – yazır.

E.Braun isə “İran ədəbiyyatı” əsərində italyan səyyah Angioloelloya istinadən Şah İsmayılın guya bir müddət Van gölünün

¹⁸ Lockhart, L. Jackson, P. The Cambridge History of Iran / L.Lockhart, P.Jackson. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1986. – s.332. – s.196.

¹⁹ Yenə orada. – s.197.

²⁰ Yenə orada. – s. 634.

²¹ Lockhart, L. Jackson, P. The Cambridge History of Iran / L.Lockhart, P.Jackson. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1986. – s.223.

²² Yenə orada. – s.427.

yanında ermənilərin himayəsində yaşadığını və nəvaziş gördüyünü göstərir. Ancaq bunun İran məxəzlərində yazılmadığını da vurğulayır.

Alim 13 yaşlı Şah İsmayılın zahiri görünüşünü və davranışlarını onun müasiri olan italyan tacir Katerina Zenoya istinadən belə təsvir edir: *“Onun daxili dünyası zahiri gözəlliyi ilə həmahəng idi. Çünki o çox ağıllı idi və hər şey haqqında gənc yaşına müxalif olan müdrik fikirləri var idi. Onun güclü düşüncəsi, iti qavrama qabiliyyəti və elə bir igidliyi var idi ki, başqa heç bir müasirində ona bərabər olan yox idi”*²³.

A.H.Morton “Şah İsmayılın ilk illəri “Əfzəl əl-təvarix”də və başqa yerlərdə” adlı araşdırmasında Şah İsmayılın gəncliyinə həsr edilmiş bir sıra məxəzlərin məlum olduğunu, bunlardan Eduard Denison Rosun, Həsən bəy Rumlunun, Əmir Mahmud Xandəmirin əsərlərinin xüsusi yer tutduğunu qeyd edir. Lakin indiyə qədər məlum olan məxəzlərin ən etibarlısının Həsən bəy Rumlunun əsəri sayıldığını deyən müəllif Britaniya kitabxanasında aşkarlanan Şah Abbas dövründə yaşamış Fəzli İsfahaninin “Əfsəl-əl-təvarix” əsərinə müraciət edir.

Yusif Camali isə Şah İsmayılın seyyid şəcərəsi haqqında bəzi səthi fikirləri ilə təsəvvürü qarışdırır: *“İsmayılı qarışıq mənşəyi haqqında deməliyik ki, onun damarlarında fars qanı çox az idi. Onun müridləri və tərəfdaşları əsasən türkmən tayfalarından və tatarlardan ibarət idilər, bunlar isə öz növbəsində fars etnosuna və dilinə az diqqət edir, onları veclərinə almırdılar. Hətta Şah İsmayıl fars dilini Lahicanda öyrənir. Onun tər-təmiz türk olduğunu iddia etmək də absurddur. Bəzi tarixçilər onu zadəgan türk kimi təqdim edərkən əcdadlarının tarixinin dərin öyrənilməsinin lazım gəldiyini xatırlamaladırlar”*.²⁴

Göründüyü kimi, Xətainin türklüyünü inkar edə bilməyən müasir ingilisdilli mənbələr bunu təsdiq etməyə də xəsislik edirlər.

²³ Browne, E.G. A Literary History of Persia / E.G. Browne. – Cambridge: Cambridge University Press, – vol 1. – 2009. – s.60.

²⁴ Haider, N. The Origins of the Shī'a Identity, Ritual and Sacred Space in Eighth-Century Kūfa / N.Haider. –Cambridge: Cambridge University Press, –2011. – s.14.

“Səfəvilərin qulam siyasəti və Qərb ədəbiyyatında ona münasibət” adlı 4-cü paraqrafda bildirilir ki, Qərb universitetlərində çalışan erməni mənşəli alimlər Səfəvi dövlətində qulamların qurucu rol oynadıqları mifini yaradıb. Hazırda bu fikiri yalnız erməni mənşəli ingilisdilli müəlliflər deyil, Qərb səfəvişünaslarının böyük qismi müdafiə edir. Bunun əsas səbəblərindən biri də vaxtı ilə Səfəvi dövlətini ziyarət edən xristian missionerlərdir.

S.Babayi, K.Babayan, İ.Baqdians və Məsumə Fərhad “Şahın qulları: Səfəvi İranının yeni elitası” adlı kitabda qulamların Səfəvi sarayına necə nüfuz etməsini, orada böyük ustalıqla əvvəl gizli, sonra aşkar şəbəkə yaratmalarını, siyasətə, dinə, incəsənətə, iqtisadiyyata və mədəniyyətə qarışmalarını incəlikləri ilə izah etmişlər.

Uillem Flor “Səfəvi dövlət qurumları” kitabında qeyd edir ki, qulamların (gürcü, erməni, çərkəz) gətirildikləri əsas ərazi Qafqaz regionu idi. Rusiya və Orta Asiyadan buraya qalmoqlar (kalmıqlar) gətirilirdi. Hətta Hindistan və Çindən də qulamlar gətirilməkdə idi²⁵.

K.Babayan yazır: *“Məhz I Şah Abbas hərbi və saray qul sistemini institutlaşdırır və səfəvilərin messianizminə (Məsihin və Mehдинin zühuruna inamı təbliğ etmək – A.N.) və tayfaçılıq keçmişinə son qoyur”*²⁶.

Əslində isə bu belə deyildi. I Şah Abbas artıq böyük səltənətin imperatoru idi, onun hakimiyyəti dövründə Səfəvi dövlətinin sərhədləri həddindən artıq böyüyüb və güclənmişdi. Bu dövəmdə hərbi-dini elitənin yerinə yetirmədiyi işləri görəcək bir qüvvəyə ehtiyac duyulurdu, mövcud boşluğu doldurmaq üçün qulamlardan geniş istifadə edilirdi.

K.Babayana görə, Səfəvilərin müqəddəs şeyx-mürəd ideologiyasının yerini ağa-qulam münasibətləri tutur. Onun şahsevən termininə verdiyi izah da qərəzlidir: *““Şahsevən” termini də məhz burdan yaranmışdır. Burada sədaqət artıq onların ruhi inancından və ya tayfanın marağından deyil, fərdi münasibətlərdən və*

²⁵ Floor, W. Safavid Government Institutions / W.Floor. – Costa Mesa Mazda Publishers, – 2001. – s.168.

²⁶ Babayan K. Slaves of the Shah: New Elites of Safavid Iran / K.Babayan, S.Babies, I. McCabe Baghdiantz. – London: I.B. Tauris, – 2003. – s.6.

qazanclardan doğur”²⁷.

Göründüyü kimi, dərin kökləri olan və şəcərəsi müqəddəs ailəyə dayanan qızılbaşların tarixdəki önəmini məqsədli şəkildə azaldan K.Babayan kübarcasına qulamların əsikikliklərini ört-basdır edir və onları Səfəvi dövlətinin “sədaqətli xidmətçiləri” kimi qələmə verir.

Kristina Kostikyan “Səfəvi İranının erməni əhalisi arasında Avropa katolik missionerlik təbliğatı” araşdırmasında yazır: “*Nə Səfəvilər, nə də Osmanlılar bir yazıq xalq olaraq bu torpaqlara sığınmış ermənilərə toxunmur, yeri gələndə hətta başlarına sığal çəkirdilər*”²⁸.

K.Babayan yazır ki, vəzir Sarı Tağı və baş memar Mühəbbəli bəy məhz şəriət qulluqçularının dəstəyi ilə hakimiyyətə gəlmiş qulamlar idi. Müəllifin bir fikri şübhə doğurmur: “*Nəticədə XVII əsrdə Səfəvilərin xidmətində biseksual və etnik mənada marginal qruplar dururdu, sarayda bütün nəzarət onların əlinə keçmişdi. Öz sədaqətlərinin əvəzində bu qullar şahın ən qiymətli varlıqlarına, qadınlarına, oğullarına yaxınlaşma və xəzinələrinə giriş haqqı əldə etmişdilər*”²⁹.

U.Florla E.Hörziqin birgə nəşr etdiyi “Səfəvilər dövründə İran və dünya” adlı məcmuədə Səfəvi dövrü erməni fəaliyyətinə həsr olunmuş bir çox material toplanmışdır. Bu topludan öyrənirik ki, erməni keşişi Hakop Markaryan şahla Roma papası arasında anti-Osmanlı alyansı qurmaq məqsədilə 1595-ci ildə Səfəvi dövlətinə səyahət edir və I Şah Abbasın məktubunu papaya şəxsən çatdırır³⁰.

Giorgio Rota Qərb katolik kilsəsinin erməniləri müttəfiq gözü ilə görməsi və onlardan Osmanlı-Səfəvi münafişəsində istifadə

²⁷ Babayan K. *Slaves of the Shah: New Elites of Safavid Iran* / K.Babayan, S.Babies, I. McCabe Baghdiantz. – London: I.B. Tauris, – 2003. – s.7.

²⁸ *Iran and the World in the Safavid Age: International Contact and Political Development in Early Modern Persia* / edited by W.Floor, E.Herzig – London: I.B. Tauris, – 2015. – s.23.

²⁹ Babayan K. *Slaves of the Shah: New Elites of Safavid Iran* / K.Babayan, S.Babies, I. McCabe Baghdiantz. – London: I.B. Tauris, – 2003. – s.21.

³⁰ *Iran and the World in the Safavid Age: International Contact and Political Development in Early Modern Persia* / edited by W.Floor, E.Herzig – London: I.B. Tauris, – 2015. – s.152.

etmələri barədə yazır: *“Bu əsrin davamında Venesiya hökuməti Orta Şərqdə katolikləri qorumaq kimi öz ənənəvi rolunu oynamaq üçün onlardan (ermənilərdən – A.N.) yararlanırdı. Müqəddəs Vatikan və Fransanın bu missiyası yalnız Osmanlı ərazisini deyil, həm də Səfəvi İranını əhatə edirdi”*³¹.

Dissertasiya işinin **“Səfəvilərin ezoterik dini fəlsəfəsinə baxış”** adlı II fəslə 2 paraqraftan ibarətdir.

“Əhli-beyt məşəbi və Səfəvilərin on iki imam şüaliyinə Qərb alimlərinin yanaşması” adlı 1-ci paraqrafta bildirilir ki, M.Ə.Əmir-Moezzi imamətin sadəcə dini təsəvvür deyil, həm də bir elm olduğunu yazır. Bütün elmlərdəki kimi onun da texniki detallarının olduğunu vurğulayır. Amma o heyfslənir ki, bu detalları bilmək yalnız imamlara məxsus idi, başqa heç kimə nəsib olmamışdır³².

Səfəvilər hakimiyyətə gələndən sonra imamət bir elm kimi tədris olunmağa başladı. Bu batini elm imamlardan miras qalmış qədim kitablarda əksini tapan və ya ağızdan-ağıza keçən biliklər idi.

M.Ə.Əmir-Moezzi yazır: *“Bu elm, məktəblərin ən böyük sirrini təşkil edirdi və yazılı məxəzlərdə bu elmin tətbiqi haqqında çox böyük gizlilik saxlanılırdı. Bu elmin dilini ancaq təriqətlərin sirrə vaqif müridləri anlaya bilirdi”*³³.

Bir çox mənbənin analizini verən və düzgün nəticələr çıxaran M.Ə.Əmir-Moezzi imamətin ilkin dövrünü dəqiqliklə araşdırıb belə qənaətə gəlir ki, səfəvilərin aqillik və cahillik haqqında düşüncəsi qərblilərin baxışından fərqlənir.

Görkəmli şərqşünas Henri Korbin də araşdırmalarında bu məsələdə ezoterik baxışın vacib olduğunu vurğulayır: *“Bütün möminlərin ən böyük arzusu müqəddəs yazının həqiqi mənasını*

³¹ Iran and the World in the Safavid Age: International Contact and Political Development in Early Modern Persia / edited by W.Floor, E.Herzig – London: I.B. Tauris, – 2015. – s.149.

³² Mohammad Ali Amir-Moezzi. The Divine Guide in Early Shi’ism: The Sources of Esotericism in Islam / translator: D.Streight. – New York: State University of New York Press, – 1994. – s.50.

³³ Mohammad Ali Amir-Moezzi. The Divine Guide in Early Shi’ism: The Sources of Esotericism in Islam / translator: D.Streight. – New York: State University of New York Press, – 1994. – s.51.

tapmaqdır. Çünki onun əsas mənasının daha dərinə, ruhsal sferada olduğu qəbul edilmişdir, batini məna onun zahirdəki hərfi mənasının altında gizlidir”³⁴.

“Səfəvilərin ideoloji doktrinasına Qərb alimlərinin münasibəti” adlı 2-ci paragrafda qeyd edilir ki, H.Korbin “Spritual bədən və səmavi yer” əsərində İranın mazdaizmindən şiəliyə qədər keçmiş olduğu yolu tədqiq etmişdir.³⁵ O, “Hürqaliyanın mistik dünyası” məqaləsində əzəli şiəliyi mazdaizmin davamı, yeni təzahürü kimi təqdim edir.

H.Korbin “Tək olanla bir olmaq” əsərində təvilin qətiyyəni peyğəmbər vəhyini inkar etmədiyini və Məhəmmədin də son peyğəmbər olduğunu qəbul etdiyini yazır. Sadəcə, əl-Ərəbinin təbiri ilə desək, peyğəmbərin təvili Mehdi əl-Müntəzərin qayıdışına qədər davam edəcəkdir. Yəni “peyğəmbərlik möhürü” olduğu kimi “imamlıq möhürü” də ortaya çıxmalıdır.³⁶

Şah İsmayılın “Divan”ına daxil etdiyi şeirlərində “nuri-ilahiyyə”nin təsviri də məhz yarananın risaləni daşıyan insan – imamlıq möhürünü vuracaq Mehdiin üzündə əks olmasıdır:

*“Zahidi-gümrahə güstər yüzün, ey nuri-ilah,
Ta kim, ol kafər gətürsün həqqə iman şimdidən”.*³⁷

K.Korbin Səfəvilərin ideoloji doktrinasının əsası olan şiəliyin az öyrənilməyindən şikayətlənir: *“Şiə qnostikası, islamın xüsusi ezoterik forması idi. Səfəvilər dövründə isə bu, dövlət dininə çevrilmişdi və yalnız şəriətlə maraqlanan yeni rəsmi üləmanın*

³⁴ Corbin, H. The Voyage and the Messenger: Iran and Philosophy / H.Corbin. – Berkeley: North Atlantic Books, – 1998. – s.99.

³⁵ Corbin, H. Spiritual Body and Celestial Earth. From Mazdean Iran to Shī'ite Iran / H.Corbin. Translated from the French by N.Pearson – Princeton: Princeton University Press, – 2016. – s.48.

³⁶ Corbin, H. Alone With the Alone. Creative Imagination in the Sufism of Ibn Arabi / H.Corbin. – Princeton: Princeton University Press, – 1998. – s.29.

³⁷ Şah İsmayıl Xətai. Əsərləri / tərt. ed. Ə.Səfərli, X.Yusifli – Bakı Şərq-Qərb, – 2005. – s.159.

formalaşması ilə nəticələndi".³⁸

Alim imaməti izah edəndə Şeyx Əhməd Əhsaiyə istinad edir: *"Məhəmməd peyğəmbər və imamlıq sülaləsini başladan qızı Fatimə də daxil olmaqla 14 məsum pleromasında peyğəmbərin missiyasının davamı olan 12 imam təkcə ilahi nurun Yer üzərindəki təcəllası deyil, həm də başlanğıc təkan kimi qəbul edilir"*.³⁹

Xətai imam Əlini insanlığın fəxri, şərəfi kimi vəsf etməklə yanaşı, on iki imamın naxşı adlandırır:

*"Fəxrü şərəfü nüfusi-əyyam,
Zikrü həvəsi-xəvasü ə'vam,
Nəqşi-əlami-dəvazdəh imam
Allahü Məhəmmədü Əlidir!"*⁴⁰

Səfəvilərin dini fəlsəfəsi olan "uca islam" təliminin köklərini xalq islamından alması tezisi bəzi Avropa məxəzlərində əsas fikir kimi keçir. H.R.Roemer və B.S.Amoretti bu mövzuya toxunsa da, mövzunu daha geniş əhatə edən alim İren Melikoffdur.

O yazır: *"Qızılbaşlıq on iki imama bağlı olunmaqla birlikdə, tənəsüh, Tanrının insan görkəmində təcəllası və məzhəri olan Əlinin yenidən bədənləşməsi olduğuna inanılan Şah İsmayıl tapınma kimi qırqların cəmində fərqli cizgilər daşıyan bir şeyəlik dünyagörüşünü təqdim edirdi"*.⁴¹

Ş.İ.Xətai də bir gərəylisində qırqların onu məhrəm bildiklərini göstərir:

*"Qırqlar meydanına vardım,
Gəl bəri, ey can, dedilər.
İzzət ilə salam verdim,*

³⁸ Corbin, H. The Man of Light in Iranian Sufism / Translated from the French by N.Pearson. – Jackson: Omega Publishing, – 1994. – s.58.

³⁹ Yenə orada. – s.58.

⁴⁰ Şah İsmayıl Xətai. Əsərləri / tərt. ed. Ə.Səfərli, X.Yusifli – Bakı Şərq-Qərb, – 2005. – s.243.

⁴¹ Melikoff, İ. Hacı Bektaş Efsaneden Gerçeğe / İ.Melikoff. – İstanbul: Cümhuriyet Kitapları, – 2009. – s.70.

Gəl uş də meydan dedilər.”⁴²

İ.Melikoffa görə, İmam Əlinin və Allahın adı (əl-Ala adı) vəhdət təşkil edir. Şah İsmayılın şeirlərində də onun imam Əlinin, yaxud Allahın təcəllası olduğunu müəyyən etmək olmur:

*Bu əlimdir daməniniz, ya Əli yül-Mürtəza,
Buyi-vəslindir sənin hər dərdə dərmanım, mədəd!* ⁴³

İ.Melikoff Şah İsmayılın “Divan”ında Məhəmməd peyğəmbər və imam Əlinin adlarının ayrılıqda istifadə edilmədiyini, bunun Xətəinin Məhəmmədi zahiri, Əlini isə batini islamın nümunəsi olaraq bir bütöv kimi əks etdirmək məqsədindən irəli gəldiyini göstərir.⁴⁴

Dissertasiya işinin **“Səfəvilərin mədəni siyasəti və ingilisdilli ədəbiyyatda buna münasibət”** adlı III fəslə 2 paragrafdan ibarətdir.

“Səfəvilər dövründə hakimiyyətin ədəbiyyata himayədarlığı, musiqi və ədəbiyyatın inkişafına Qərb alimlərinin münasibəti” adlı 1-ci paragrafda bildirilir ki, Con Riçard Perrinin vurğuladığı kimi, Səfəvilik və onun sosial-siyasi strukturu iki transmissiya – “İran və türk” qütbünün arasında yer tuturdu və bu bir etno-lingvistik hibrid idi.⁴⁵

E.Braun bu fikri təsdiq edən bir tezis irəli sürür: *“Sultan Səlim əsərlərini yalnız farsca yazırdı. Xətəi ləqəbi ilə yazan Şah İsmayıl isə yalnızca türkcə yazıb yaradırdı”*.⁴⁶

Xətəinin aşağıdakı misraları onun türkə və türk dilinə

⁴² Şah İsmayıl Xətəi. Əsərləri / tərt. ed. Ə.Səfərli, X.Yusifli – Bakı Şərq-Qərb, – 2005. – s.350.

⁴³ Şah İsmayıl Xətəi. Əsərləri: [2 cildə] / tərt. ed. Ə.Məmmədov – Bakı: Azərneşr, – 1975. – c.1. – s.71.

⁴⁴ Melikoff, İ. Hacı Bektaş Efsaneden Gerçeğe / İ.Melikoff. – İstanbul: Cümhuriyet Kitapları, – 2009. – s.287, 289.

⁴⁵ Mitchell, C. New Perspectives on Safavid Iran. Empire and Society / C.Mitchell. – London and New York: Routledge Taylor & Francis Group, – 2011. – s. 178.

⁴⁶ Browne, E.G. A Literary History of Persia / E.G. Browne. – Cambridge: Cambridge University Press, – vol 1. – 2009. – s.13.

məhəbbətini nümayiş etdirir:

*“Sən ey Türki-pəri, dilbər, əcaib suni-yəzdansan,
Görəndən bərlü rüxsarun sözüm Allahu əkbərdür”.*⁴⁷

Yaxud:

*“Yütdükcə tükənir ərəbün kuyi, məşkəni
Bağdad içində hər necə kim, türkman qopar”.*⁴⁸

Uinter “Səfəvilər dövründə İran elmi” başlıqlı araşdırmasında Səfəvi dönəmində məşhur ədiblərin və elm adamlarının, həkimlərin İranı tərk edib Hindistana üz tutduqlarını yazır.

İhsan Yarşater Səfəvilər dövründə şiəliyin ədəbi prosesi çərçivəyə saldığını deyir, buna rəğmən I Şah İsmayılın oğlu Sam Mirzənin “Töhveyi-Sami”⁴⁹ əsəri haqqında məlumat verərək, bu dövrdə 700 şairin fəaliyyət göstərdiyini bildirir.

Əhdi Bağdadinin (ö.1594) “Təzkireyi-ərbabi-Səfa” adı ilə də tanınan “Gülşəni-şüəra” təzkirəsində ümumilikdə 384 şair və onların əsərləri haqqında məlumat var. Həmin şairlərin bir çoxu təzkirə müəllifinin müasirləri olmuş, böyük əksəriyyəti isə İran və Azərbaycan ərazisində yaşamış, yaxud çox hallarda Səfəvi dövlətindən Osmanlıya təşrif gətirmişlər. Qeyd etməliyik ki, “Əhdinin böyük qardaşı Rizayi (ö.1556) də Şah İsmayıl Xətəinin oğlu Sam Mirzə ilə dost olmuşdur”⁵⁰.

R.Savori E.Braunun əksinə olaraq Səfəvilər dövründə türk ədəbiyyatının yeni intibah yaşadığını nəzərə çatdırır. Bunlardan Örfi Şirazi və Saib Təbrizinin ədəbiyyatda önəmli yer tutduğunu yazır. Lakin onlar Səfəvi şairləri hesab edilsələr də, əslində Böyük Muğal

⁴⁷ Şah İsmayıl Xətai. Əsərləri / tərt. ed. Ə.Səfərli, X.Yusifli – Bakı Şərq-Qərb, – 2005. – s.67-68.

⁴⁸ Yenə orada. – s.90.

⁴⁹ Sam Mirzə Səfəvi. Töhfe-yi Sami / tərt. ed. Ə.Bağırov, red. T.Kərimli – Bakı: Elm və təhsil, – 2022. – 528 s.

⁵⁰ Əhdi Bağdadi. Gülşən-i şüəra / transfon., nəşrə. hazır, ön söz: T.Əliyeva – Bakı: Elm və təhsil, – 2024. – s.7.

İmperiyasında yaşayıb-yaratdıqlarını vurğulayır.

E.Braun ədəbiyyat adamlarının miqrasiyası barədə yazır: “*Çox zaman bu şairlər buraya gələn miqrantların övladları deyildi, İrandan Hindistana sadəcə pul qazanmaq üçün gələn insanlar idi. Qazanclarını əldə etdikdən sonra onlar dərhal geri qayıdırdılar*”.⁵¹

R.Savorinin fikrincə, Səfəvilər öz şənlərinə yazılan şeirləri sevmirdi və belə yazıları yalnız imamlara həsr etməyi tövsiyyə edirdi. Məhz bu səbəbdən şairlər mədhiyyələri sevən Muğal saraylarına daha çox axın edir və daha çox qazanc əldə edirdilər. Bu dövrdə bu yolla o qədər şair emiqrasiya etmişdi ki, məhz onlar səbki-hindi adı verilən yeni fars şəri üslubu icad etmişdilər.⁵²

R.Savori “Muğal janrı” deyər təqdim olunan səbki-hindi kimi tanıdığımız klassik şeir üslubunun əvəzinə, “Səfəvi janrı” ifadəsinin işlədilməsinin daha düzgün olacağını qeyd edir. Alim Səfəvi şahlarının özlərinin də gözəl şair, musiqçi, rəssam olduqlarını və bu sahələrə şəxsən nəzarət etdiklərini yazır.

Ş.İ.Xətəinin “Divan”ı çox geniş kütləyə məlum idi. Məhəmməd Xudabəndə Şah isə Fəhmi təxəllüsü ilə yazıb yaradırdı. Şah Təhmasibin yaxınlığında Mirzə Şərəf Cahani, Mövlana Heyratini, Sadiq bəy Əfşar və başqalarından ibarət mütəmadi şair alayı vardı. Səfəvi şahları mədhiyyələrdən imtina etsələr də, imamların şəninə yazılan əsərləri yüksək qiymətləndirirdilər. “*Şairlər nəinki mükafatlandırılırdılar, hətta mükafatlar o qədər dəyərli idi ki, bu şairlərin daha çox yazıb yaratmalarına stimül verirdi və Səfəvi sarayında qalmalarının üstünlüyünü təmin edirdi*”.⁵³ R.Savori və D.Blou Şah Abbasın şair Samiyə özü ağırlığında qızıl hədiyyə etdiyini yazır.

R.Savori iddia edir ki, Səfəvi şairləri yenilikçi idi, onlar keçmişə baxmır, əski üslubu və köhnəlmiş ideyaları, hətta ritm və ölçüləri belə qəbul etmirdilər. Yenilik uğrunda mübarizə aparan bu

⁵¹ Browne, E.G. A Literary History of Persia / E.G. Browne. – Cambridge: Cambridge University Press, – vol 1. – 2009. – s.203.

⁵² Savory, R. Iran under the Safavids / R.Savory. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2007. – s.204.

⁵³ Savory, R. Iran under the Safavids / R.Savory. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2007. – s.207.

şairlər fərqli şeir tərzində axtarışında idilər. Səfəvi şairləri “tərsa” janrını yaratmağa nail oldular. Bu qısa və məzmunlu epigramlar idi.⁵⁴ Ümumiyyətlə, Səfəvi sarayında tərbiyə alan və yetişən bütün saray mənsubları şeir yazırmışlar. Salnaməçi İsgəndər bəy Münşi də istisna deyildi.⁵⁵

R.Savori Səfəvi dövrü ədəbiyyatının xüsusi bir qolunun – salnaməçiliyin güclü inkişaf etdiyini yazır, E.C.U.Gibbin bu salnaməçilərdən xəbəri olmadığına təəccüblənir, E.Braunun isə bu ədəbiyyatı sıxıcı və çətin adlandırmasına hiddətlənir.

Alim Səfəvi dövrünün iki möhtəşəm filosofunu – Mirdamadi (İşraqi) və Molla Sədranı (Sədrəddin Şirazi) xüsusi qeyd edir. R.Savoriyə görə, fəlsəfə və musiqi mədəniyyətin ayrılmaz sahələri idi. Musiqi sosial həyatın hər aspektində var idi. Bu dövrdə musiqi alətlərinin sayı da həddindən artıq çoxalmışdı. Musiqi həm də döyüş prosesinin tərkib hissəsi idi.

Çarlz Rayneu Britaniya Muzeyində Səfəvi dövründə yaşayıb-yaradan Məhəmməd Əmani, Rükəddin Məsud Məsihi, Qövsü Təbrizi kimi görkəmli şairlərin əsərlərinə rast gəldiyini qeyd edir.⁵⁶ Alim M.Əmaninin əsərlərinə istinad edərək onun Səfəvi hökmdarlarının hərbi yürüşlərində iştirak etdiyini müəyyən edir, R.Məsihinin “Vərqa və Gülşə” poemasını I Şah Abbasa ithaf etdiyini, Füzuli təsiri ilə əsərlər yazan Q.Təbrizinin Şah Süleyman zamanında yaşadığını göstərir.

E.Braun da Səfəvi xanədanına xidmət göstərən saray mənsublarından Məhəmməd Tahir Vəhid Qəzvininin doxsan min beytlik “Divan” yazdığını diqqətə çatdırır. Sənətkarın II Şah Abbas sarayında vəzir vəzifəsinə qədər yüksəldiyini, həm də hökmdarın rəsmi tarixçisi kimi də tanındığını vurğulayır.⁵⁷

Ameliya Qallagerin “Silsilət əl-nəsəbi-Səfəviyyədə Şah

⁵⁴ Savory, R. Iran under the Safavids / R.Savory. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2007. – s.210.

⁵⁵ Yenə orada. – s.213.

⁵⁶ Rieu, C. Catalogue of the Turkish manuscripts in the British Museum / C.Rieu. – London, – 1888. – s. 301.

⁵⁷ Dadaşova, R.İ.Səfəvilərin son dövrü (ingilisdilli tarixşünaslıqda) / R.İ.Dadaşova. – Bakı: Nurlan, – 2003. – s.306.

İsmayıl yaradıcılığı” məqaləsində Xətəinin şeirlərini analiz edir. Onun özünü “Allahın gözü” və “İlahinin sehri” adlandırdığını bildirir:

*“Yer yox ikən, gök yox ikən, ta əzəldən var idim,
Gövhərin yekdanəsindən iləri pərgar idim.
Gövhəri ab eylədim, tutdu cahanı sərbəsər,
Yeri, gögi, ərşü kürsi yaradan səttar idim”.*⁵⁸

Digər Qərb alimləri kimi A.Qallagerə də bu antropomorfizmi izah edə bilmir, hətta az qala Şah İsmayılı özünü Allahla bərabər tutmaqda günahlandırır.

A.Qallager “Kamilliyin xətalı ustadı: ələvi-bəktəşi ənənəsində Şah İsmayıl” adlı araşdırmasında Şah İsmayılın “Divan”ının türk və fars dillərində qələmə alındığını yazır. Qeyd edir ki, şairin farsca “Divan”ın yalnız bir hissəsi bilinir.

Alim Xətəini dövrünün digər Azərbaycan şairləri ilə müqayisə edir: *“Şah İsmayıl heç bir şəkildə öz müasirləri olan Həbib və Füzuli kimi ədəbi uğurlara nail olmur”.*⁵⁹ Lakin demək lazımdır ki, Xətəi “Divan”ı sənətkarlıq baxımından qeyd olunan şairlərin əsərlərindən geri qalsa da, ideoloji cəhətdən qızılbaşlar üçün əvəzolunmaz bələdçi idi.

Ümumiyyətlə, səfəvi ideologiyası xalqla bağlı idi. Səfəvi xanədanının rəhbərliyi dövründə xalq dastan təfəkkürü ilə dini qəhrəmanlıq qissələri üzvi şəkildə əlaqələndirilirdi. Nəticədə “Əbu Müslünnamə” kimi dini-qəhrəmanlıq dastan adidləri meydana çıxırdı. Türk dünyasında, xüsusilə də “Əli ordusu” olmaq missiyasını üzərinə götürmüş qızılbaşlar arasında geniş yayılmış bu dastan şiəliyin təbliğat vasitəsi kimi daha aktiv istifadə edilirdi.⁶⁰

⁵⁸ Şah İsmayıl Xətəi. Əsərləri: [2 cildə] / tərt. ed. Ə.Məmmədov – Bakı: Azərneşr, – 1975. – c.1. – s.256.

⁵⁹ Gallagher, A. The Fallible Master of Perfection: Shah Ismail in the Alevi-Bektashi Tradition / A.Gallagher, – Montreal: McGill University, – 2004. – s.118.

⁶⁰ Melikoff, I. Abū Muslim, Le “Porte-Hache” Du Khorassan Dans La Tradition Épique Turco-Iranienne / I.Melikoff. – Paris: Adrien-Maisonneuve, – 1962. – s.104.

Dastan Anadoluda və İranda böyük təntənə ilə söylənilirdi və Səfəvilərin Ərdəbildəki şəhərli müridlərinin mədəni repertuarına daxil idi.

K.Babayan bildirir ki, Şah İsmayılın ölümündən sonra onun övladları nə qədər Əlinin və əhli-beytin sədaqət müridləri olsalar da, yüksək rütbəli üləma Əl-Karakinin fətvasına uyğun olaraq “Əbu Müslümmə” qadağan edilir. Lakin I Təhməsinin bu fətvanı dəstəkləməsi tarixdə təsdiqini tapmır.

Karl Reyçl “Keçmiş təəssül etmək: türk və Orta əsrlər qəhrəmanlıq poeziyası” kitabında məşhur “Koroğlu” dastanı haqqında məlumat verir.⁶¹ Bu dastanın Səfəvilər dövrü ən möhtəşəm yazılı folklor nümunəsi olduğunu bildirir.

“Səfəvilər dövründə kitab mədəniyyətinin inkişafı, kitab rəsəməliyi və miniatur sənətinə dövlət qayğısı ingilisdilli mənbələrdə” adlı 2-ci paragrafda göstərilir ki, Səfəvilər sarayında yaşayıb-yaradan və bu saray mühiti ilə bilavasitə əlaqədə olan sənətkarlar bəşəriyyətə böyük sənət inciləri bəxş etmişlər. Fridrik Spulerin “Xalçalar və tekstil” adlı məqaləsi də bu fikri dəstəkləyir. Məqalə belə başlayır: *“Ən gözəl İran xalçaları Səfəvi dövrünə təsadüf etməkdədir. ...İncəsənətin xalçaçılıq, tekstil növləri, xüsusilə də parça istehsalı (sətin, məxmər və ipək (qızıl və gümüş işləməli) inkişaf zirvəsinə məhz bu dövrdə çatmışdır”*.⁶²

Səfəvi maddi mədəniyyət nümunələrini və onlar haqqında mənbələrdəki qeydləri müqayisəli tədqiqata cəlb edən Vəfa Əfşar “Səfəvi keamikas Avropa səyyahlarının gözü ilə” məqaləsində belə qənaətə gəlir: *“İncəsənətə dərin rəğbət bəsləyən Səfəvi hökmdarları, xüsusilə də I Şah Abbasın zamanında İranda sənətkarlar parça, keramika, ipək, xalça, çini və metal məmulatları istehsalı ilə məşğul olmağa həvəsləndirilirdi. Bu dulusçuluq sənayesi də daxil olmaqla tətbiqi sənətin çiçəklənməsinə səbəb*

⁶¹ Reichl, R. Singing the Past: Turkic and Medieval Heroic Poetry / R.Reichl. – New York: Cornell University Press, – 2000. – s.140.

⁶² Spuhler, F. Carpets and textiles // – Cambridge: The Cambridge History of Iran. The Timurid and Safavid Periods edited by Peter Jackson Lecturer in History, – 1986. – vol.6. – s.712.

olmuşdu”.⁶³

Alim ispan diplomatı Don Qarsia de Silva Figueora, fransız səyyahları Adam Oleari, Jan Batist Tavernye, Rafael de Mans, Jan Şarden, Nikola Sanson, Alman fiziki Engelbert Kempfer, italyan hüquqşünas Giovanni Françesko Qemelli Kareri və b-nın xatirələrinə əsaslanaraq Şiraz, İsfahan, Təbriz, Şamaxı, Kirman, Zərənd, Kaşan, Yəzd kimi şəhərlərin maddi mədəniyyət nümunələrinin gələn qonaqları valeh etdiyini qeyd edir.

XVI əsrə nisbətən Azərbaycan tətbiqi və təsviri sənəti növbəti yüzilliklərdə daha da inkişaf edir, Herat incəsənət məktəbi öz yerini Təbriz sənət məktəbinə verir. Bu məktəbin ilk görkəmli nümayəndəsi Kəmaləddin Behzadı Avropa və Amerikalı alimlər “Şərqi Rafaeli” adlandırır. *“Behzad ilə birlikdə Ağ Mirək Təbrizi, Sultan Məhəmməd Təbrizi, Müzəffər Əli Nəqqaş, Hafiz Təbrizi kimi rəssamlar da bu məktəbin ümumi üslubunu yaratmışlar. Avropa və sovet incəsənət muzeylərində, əlyazmalar fondlarında bu rəssamların işlərinə rast gəlmək olur ki, mütəxəssislər bu əsərləri son dərəcə yüksək sənət nümunəsi kimi qiymətləndirirlər*”.⁶⁴

Vaxtı ilə Şeyx Səfi məqbərəsini bəzəyən, hazırda Viktoriya və Albert muzeyində nümayiş edilən Şeyx Səfi xalçası Səfəvi dekorativ sənətinin ən böyük nailiyyətlərindəndir. İngilisdilli mənbələrdə bu əsər haqqında oxuyuruq: *“Səfəvi sülaləsinin erkən mədəniyyətinə xas olan ornamentlərlə bəzədilən bu xalçanın mərkəzində medalyon, kənarlarında isə yarpaqlar və qırılan çiçəklər təsvir edilmişdir. Təsvirlərdən də məlum olduğu kimi xalı Təbriz xalça məktəbinə aiddir*”.⁶⁵

Ş.Kanbi yazır ki: *“Dövrün kitab incəsənətinə baxsaq, görərik ki, Çaldıran döyüşü və onun nəticələri Səfəvi incəsənətinə çox ciddi zərbə endirmişdir. Çünki Osmanlılar tək sənət əsərlərini deyil,*

⁶³ Afshar, V. Safavid ceramics through the eyes of european travellers // – Chanakkale: Journal of arts, – 2020. – vol.3, № 2. – s.86.

⁶⁴ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: [üç cildə] / red. heyəti H.Araslı, M.Quluzadə, M.C.Cəfərov – Bakı: Elm, – c.1. – 1960. – s.297.

⁶⁵ Hillyer, L. The Ardabil Carpet - a new perspective / L.Hillyer, B.Pretzel // MENA Carpet News. – 2013, November. – v.2, i.5. – s.14.

*sənətkarları da özləri ilə saryalarına aparmışdılar”.*⁶⁶

V.Minorski tərəfindən tərcümə edilmiş Qazi Əhməd Qumi Mir Münşi oğlunun “Kalliqraflar və rəssamlar” (1606) əsərində dövrün mühüm xəttat və miniatürçü rəssamları haqqında məlumat verilir və incəsənətə olan müsbət münasibət öz əksini tapır.⁶⁷

K.Babayan, Məsumə Fərhad, Suzan Babayi, İna Baqdiantz Mekeyb “Şahın qulları: Səfəvi İranının yeni elitaları” əsərində I Təhmasib zamanında Gilan, daha sonra Herat hakimi olmuş şahzadə Bəhman Mirzənin topladığı, oğlu İbrahim Mirzəyə miras qalan zəngin kitab xəzinəsi barədə məlumat verirlər. Bu kitabxananın müdiri, Təbriz miniatür məktəbinin banisi Dust Məhəmməd adlı rəssam olmuşdur.⁶⁸

Müəlliflər Rza Abbasi, Məhəmməd, Sadıq bəy, Siyavuş kimi tanınmış xəttatların Qəzvin kitabxanasında işlədiyini yazırlar və incəsənətin digər sahələri kimi kitab işinin inkişafını da I Şah Abbasın hakimiyyət dövrü ilə əlaqələndirirlər. Ş.Kanbi isə hesab edir ki, bu incəsənət xadimlərinin inkişafına təkan verən məhz II Şah İsmayılın və Məhəmməd Xudabəndanın ölümü olmuşdur.⁶⁹ K.Babayan hansısa bir tutarlı mənbəyə istinad etmədən Şah Abbasın incəsənət nümunələri ilə zəngin sarayını erməni-xristian cəmiyyətinin İsfahandakı varlığı ilə əlaqələndirir.⁷⁰

İngilisdilli tədqiqatlarda incəsənət aləmində qulamaların rolunu qabartmaq məqsədi ilə gürcü əslli xəttat Siyavuşun sarayda yetişməsinə, burada mükəmməl təhsil almasını nümunə gətirirlər. Amma nədənsə Məhəmməd Saleh İsfahani, Əli Rza Abbasi, Əbdülbaqi Təbrizi İmami Məhəmməd Rza kimi türk-müsəlman əsilli

⁶⁶ Canby, Sh.R. Persian Painting / Sh.R.Canby. – Northampton, Massachusetts: Interlink Publishing Group, – 2005. – s.77.

⁶⁷ Ahmad ibn Mir Munshi, al-Husaini. Minorsky, V. Calligraphers and Painters: A Treatise by Qadi Ahmad, son of Mir-Munshi / Translated from the Persian. V.Minorsky. – Washington, – 1959. – s.49.

⁶⁸ Kazımi, P. Səfəvilər dövründə Azərbaycanda kitabxana işi / P.Kazımi. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, – 2008. – s.67.

⁶⁹ Canby, Sh.R. Persian Painting / Sh.R.Canby. – Northampton, Massachusetts: Interlink Publishing Group, – 2005. – s.91.

⁷⁰ Babayan, K. Slaves of the Shah: New Elites of Safavid Iran / K.Babayan, S.Babies, I. McCabe Baghdiantz. – London: I.B. Tauris, – 2003. – s.116.

xəttatların adlarını belə çəkmirlər.

S.Babayi “Səfəvi memarlığı” məqaləsində qulamların Səfəvi şəhərsalmasında oynadıqları rolu qabardır: *“Məşhur məhəllələr arasında ən öndə gedəni erməni tacirlərinə məxsus Yeni Culfa idi (Zayəndə çayının cənubunda, Çaharbağın qərbində yerləşirdi)”*.⁷¹ O, dəlil gətirmədən dönə-dönə böyük eyvanlı erməni evlərindən bəhs edir.

Alman səyyah Elgerbert Kepmfer isə “İranın ekzotik cazibəsi, 1684-1688: səyahətlər və müşahidələr” əsərində bildirir ki, İsfahanda XVII əsrin sonlarında artıq çox sayda məscid, mədrəsə, hamam, karvansara kimi istifadə olunan gözəl müsəlman memarlıq nümunələri var idi.⁷²

Stefan Frederik Deyl “Osmanlı, Səfəvi və Muğal müsəlman imperiyaları” əsərində Səfəvilərin rəssamlıq məktəbinin Teymurilərin kitab sənətinə borclu olduğunu yazır. O, dahi rəssamların arasında Sultan Hüseyn Bayqaranın oğlu Badi əl-Zaman Mirzənin, Kəmaləddin Behzadın adlarını çəkərək, onları Teymuri və Səfəvi rəssamlarının arasında körpü adlandırır və bu sənətkarları yüksək qiymətləndirir.⁷³

Uilliam Beyn Fişr “Səfəvi memarlığı” araşdırmasında Səfəvilər, Səlcuqlar, Elxanilər, Teymurilər dövrü memarlıq abidələrinin bir-birinə çox bənzədiyini yazır.⁷⁴ Türk xanədanları arasında varislik nəticəsində sənətkarlar bir ölkədən başqasına miqrasiya etmiş, məşhur memarların məktəbi də beləcə digər türk dövlətlərinin ərazilərində davam və inkişaf etmişdir.

Ç.Rayneu “Britaniya Muzeyinin farsdilli əlyazmalar kataloquna əlavə”nin girişində bu haqda belə yazır: *“Kataloqun birinci hissəsi özündə 947 farsdilli əlyazmanın adını cəmləşdirib, bunlar ilahiyyat, tarix, coğrafiya və bəzi multidissiplinar mövzulu*

⁷¹ Matthee, R. The Safavid World / R.Matthee. – London and New York: Routledge Taylor & Francis Group, – 2022. – s.528.

⁷² Keampfer, E. Exotic Attractions in Persia, 1684–1688: Travels and Observations / E.Keampfer. – Washington: Mage Publishers, – 2018. – s.191.

⁷³ Dale, S.F. The Muslim Empires of the Ottomans, Safavids and Mughals / S.F.Dale. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2011. – s.170.

⁷⁴ The Cambridge History of Iran (The Land of Iran) / W.B.Fisher – Cambridge: Cambridge University Press, – vol.1. – 2011. – s.761.

əsərlərdən ibarətdir".⁷⁵ O həmin əsərləri nadir və qiymətli yazılı abidələr adlandırır.

Məsumə Fərhad "Türk və islam İncəsənətində Quran tərtibi sənəti" kitabında yazır: *"1501-ci ildə Səfəvilərin taxta çıxması ilə gözəl əlyazmaların istehsalı paytaxt Təbrizdən və saray emalatxanasından başqa şəhərlərə yayıldı. ...Quran incəsənətinin qədim tarixi inkişaf yolu var idi. Səfəvilər Ağqoyunlu dövlətinin varisi idi. Lakin Səfəvilərin Quranları kallioqrafik cəhətdən seçilirdi"*.⁷⁶ M.Fərhad Səfəvi dövründə Quran üzərində işləyən Qasıməli ən-Naravi, Şah Mahmud Nişapuri, Həsən əl-Bağdadi, Məhəmməd ibn Əhməd əl-Xalili əl-Təbrizi kimi nəhəng kitab tərtibatçılarının adını çəkir.⁷⁷

Təssüf ki, iki əsrdən çox hakimiyyət sürən Səfəvi xanədanı dövründə yaradılan unikal sənət nümunələri haqqında ingilisdilli ədəbiyyatda çox vaxt ötəri məlumat verilir. Yaxud onun inkişafı türk sülalələrinin nailiyyəti kimi deyil, əcnəbi mədəniyyətin təsiri kimi qələmə verilir.

Dissertasiya işinin "Nəticə" hissəsində əsas müddəalar ümumiləşdirilmiş, tədqiqat prosesində əldə olunan elmi qənaətlər aşağıdakı bəndlər şəkildə qruplaşdırılmışdır:

- Qərb səfəvişünaslarının bir çoxu bəzi görkəmli sənətkarların Səfəvilər dövlətindən Muğal imperiyasına köçməsinə dəlil gətirərək Səfəvilər dövründə elm, sənət və ədəbiyyatın tənəzzül yaşadığını iddia edirlər. Sənətkarların bu miqrasiyasını isə dini və etnik təqiblərlə əlaqələndirirlər. Lakin nəzərə alsaq ki, Muğal imperiyasının qurucusu olan Sultan Babur Səfəvi dövlətinin banisi Şah İsmayılın müridi idi və etnik mənsubiyyəti etibarlı ilə də türk əsilli idi, o zaman bu iddianın heç bir elmi əsasa söykənmədiyi ortaya çıxar.

- İngilisdilli ədəbiyyatda, xüsusən də erməni əsilli müəlliflərin əsərlərində müxtəlif səbəblərdən, o cümlədən müharibələr və

⁷⁵ Rineu, C. Supplement to the Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum / C.Rineu. – London: British Museum, – 1875. – s.6.

⁷⁶ The Art of the Qur'an: Treasures from the Museum of Turkish and Islamic Arts / M.Farhad, S.Rettig – Washington: Smithsonian Books, – 2016. – s.107.

⁷⁷ Yenə orada. – s.108.

yürüdələn dini siyasət nəticəsində Səfəvi dövlətinin ərazisini tərk edərək Osmanlı və Muğal imperatorlarının sarayına köçən və ya zorla aparılan sənətkarların həyat tarixçəsi bilərəkdən qabardılır. Səfəvilər dövlətinin ərazisində əldə edilən mədəni nailiyyətlər isə erməni qulamların fərasəti və bəzi xristian missionerlərinin təsiri ilə əlaqələndirilir. Qərb səfəvişünasları azad şair və sənətkarların dəvət olunduqları üçün və daha çox mənfəət əldə etmək məqsədilə bir saraydan digərinə öz rzası ilə köç etməsi faktlarını isə görməzdən gəlirlər.

- Bir qism Qərb alimləri Səfəvi hökmdarı Ş.İ.Xətəinin və bəzi yüksək rütbəli saray mənsublarının Azərbaycan dilində bədii əsərlər qələmə almasını qızılbaşları və onları ali siyasi hakimiyyətə gətirən türk sülalələrini ələ almaq niyyəti ilə izah edirlər. Halbuki Şah İsmayıl etnik mənsubiyyəti etibarilə Azərbaycan türkü idi və onun öz “Divan”ını türkcə yazmasında qeyri-adi heç nə yoxdur. Xətəi nəinki türk dilində bədii əsərlər yazır, hətta diplomatik yazışmalarında və saray etiketlərində belə türk dilindən istifadə edirdi.

- Qərb alimləri Şah İsmayıl sıradan bir hökmdar deyil, həm də böyük bir təriqətin mürşidi-kamili, piri olduğunu unudaraq onun səfəvi-qızılbaş ideologiyasını və on iki imam şüəliyini dövlət ideologiyasına çevirməsinin siyasi məqsəd güddüyünü, “Divan”ının türkcə olmasının da Osmanlı ərazisində yaşayan türkdilli şüələri cəlb etmək niyyətindən doğduğu fikrini irəli sürürlər. Halbuki Xətəinin şüəliyi yayması onun mürşid kimi vəzifəsi, türk dilini təbliğ etməsi isə etnik mənsubiyyətinə məhəbbətindən irəli gəlirdi.

- Qərb səfəvişünaslarının erməni əsilli qulları səfəvi siyasəti, iqtisadiyyatı, ədəbiyyat və incəsənətində böyük rola malik, qurucu və islahatçı qüvvə kimi təqdim etmələri əsassız cəfəngiyyatdan başqa bir şey deyildir. Çünki Səfəvi xanədan mənsublarının etibarından sui istifadə edərək yüksək nüfuz və status qazanan bu qulamlar əslində tam əksinə fəaliyyət göstərərək türk-müsəlman mədəniyyətinə sarsıdıcı zərbə vurmuşlar. Erməni saxtakarlığının nəticəsində Səfəvi dövrü incəsənətinin bir çox nümunələri bu gün dünyanın aparıcı muzey və kitabxanalarında həmin qulamların nailiyyəti kimi təqdim və təbliğ olunur.

- Qərb səfəvişünaşlarının araşdırmaları nə qədər təfəssilatlı və əhatəli olsa da, mövzuya yanaşma siyasiləşdirilmişdir: ingilisdilli tədqiqatlarda çox zaman türk mənşəli Səfəvilər İran xalqlarına (fars və kürd) aid edilmiş, yaxud onların ərəb əsilli olduqları iddia edilmişdir.

- Bəzi ingilisdilli mənbələrdə yanlış olaraq qızılbaşlar köçəri, mədəni təsəvvürü olmayan toplum, sürüləri üçün otlaq axtaran çoban kimi qələmə verilmişlər. Lakin dissertasiya işində elə ingilisdilli ədəbiyyata istinadən və tarixi faktlara söykənərək bu səhv yanaşma təkzib edilmişdir.

- Avropa və Amerikanın müxtəlif muzeylərini bəzəyən eksponatlara, qədim kitabxana və arxivlərdə qorunan sənədlərdə əksini tapan faktlara istinadən tam əminliklə demək olar ki, qızılbaşlar Səfəviyyə təriqətinin müridləri olmaqla bərabər, dərin dini fəlsəfi baxışları olan hərbi elita, kitabxana sahibləri, zəngin mədəni irs yaradan toplum olmuşlar.

- İngilisdilli tədqiqatlarda qızılbaşların Ş.İ.Xətəini “yenilməz tanrı” kimi gördükləri və bu mistik inancla ona bağlı olduqları fikri irəli sürülür. Hər cəhdlə bu iddia müxtəlif tarixi hadisələrə istinadən sübuta yetirilməyə çalışılır. Onların iddiasına görə, qızılbaşlar Şah İsmayılın simasında ilahi qüvvənin təcəllə etdiyinə inandıqlarından döyüşə girmiş və fədakarlıq göstərmişlər. Lakin dövrün tarixi və ədəbi mənbələrini araşdıran mötəbər alimlərin tədqiqatları bu mülahizənin əsassız olduğunu sübuta yetirir. Belə ki, Şah Xətai qızılbaşların mürşidi idi və peyğəmbər soyunun davamçısı olduğu üçün ona böyük ehtiram göstərilirdi.

- Gürcü, erməni və tacik əsilli qulların xidmətlərini xüsusi qabardan Qərb tədqiqatçıları Səfəvilərin qulam siyasəti ilə bağlı uydurma “üçüncü qüvvə” konsepti yaradaraq sübut etməyə çalışırlar ki, Səfəvilərin uzunmüddətli və uğurlu hakimiyyəti qulamların incə daxili siyasi fəaliyyəti ilə əlaqədardır. Halbuki Səfəvi dövlətinin siyasi və iqtisadi uğurları onların həm müqəddəs peyğəmbər ailəsinin şəcərəsinə aid edilməsindən, həm də Ağqoyunlu xanədanının varisi olmasından qaynaqlanırdı.

**Dissertasiya işinin əsas məzmunu və müddəaları aşağıdakı
məqalə və tezislərdə öz əksini tapmışdır:**

1. Səfəvilərin qulam siyasəti və bu məsələnin müasir Qərb ədəbiyyatında əksindən nümunələr // – Bakı: Risalə, Araşdırmalar toplusu, – 2017. № 1, – s.112-122.
2. Səfəvi incəsənəti və qulamlar Qərb alimlərinin gözü ilə // – Bakı: Risalə, Araşdırmalar toplusu, – 2018. № 15, – s.229-234.
3. Early imamism in Western historiography // XII International Congress on Social Sciences, China to Adriatic, – Afghanistan: – 23-24 october, – 2020, – pp.41-50.
4. Iran or Persia, aspect of stereotypical approach to the cultural syncretism in Western historiography // The VIII International scientific symposium dedicated to the 135th anniversary of Uzeyir Hajibeyli, – Turkey: – 13 november, – 2020, – pp.141-148.
5. İngilisdilli ədəbiyyatda qızılbaş türkmən hərəkəti // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2023. № 4, – s.408-415.
6. Səfəvi dövründə kitab mədəniyyətinin inkişafı: dünya muzeyləri və kitabxanalarında səfəvi dövrünün ədəbi-mədəni irsi // – Bakı: Dil və ədəbiyyat, – 2023. № 3 (123), – s.323-328.
7. Şah İsmayıl şəxsiyyəti Qərb yönümlü araşdırmalarda // – Bakı: Dil və ədəbiyyat, – 2023. № 2 (122), – s.232-237.
8. Покровительство литературе в эпоху Сефевидов // Uluslararası sosial və beşəri bilimler kongresi, Selçuklu Üniversitesi, – Beyşehir: – 27-29 ekim, – 2023, – c.718-724.
9. Səfəvilərin türk mənşəyi və bu barədə Qərb ədəbiyyatında yol verilən təhriflər // – “Türk dünyası: ortağ mədəni dəyərlər, müasir reallıqlar və gələcəyə baxış” adlı I Beynəlxalq konfrans, – Bakı: 19-23 dekabr, – 2023, – s.45-50.
10. West-centric approaches in Safavid historiography // – Kiev: Scientific notes of V.I.Vernadsky Taurida National University, – 2023. № 6. – pp.176-185.

Dissertasiyanın müdafiəsi 28 oktyabr 2024-cü il tarixində saat 14⁰⁰-da Azərbaycan Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi nəzdində fəaliyyət göstərən BED 1.31 – Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ-1001. Bakı ş., İstiqlaliyyət küçəsi, 53.

Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi

Dissertasiya ilə Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 27 sentyabr 2024-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 25.09.2024

Kağızın formatı: A5

Həcm: 46 140

Tiraj: 100